

Verhalenderwijs ontdekken hoe je in het leven staat en wat van waarde is

Een existentieel-ethische visie op onderwijs in levensoriëntatie voor school en opleiding

Opgedragen aan
De leden van de Onderzoeksgroep Levensbeschouwelijke
Vorming en Normatieve Professionalisering (LeVo/NP) aan de
Hogeschool Utrecht ter gelegenheid van het symposium
'*Veerkracht*' ter markering van de 3^e termijn van het lectoraat
op 16 april 2021

'Alle werkelijke leven is ontmoeting' (Martin Buber)

*'Werkelijkheid is niet gegeven, werkelijkheid moet gezocht en
gewonnen worden'* (Paul Celan)

Samenvatting

Dit essay handelt over een leerlinggerichte benadering van onderwijs in *levensoriëntatie* op school en opleiding zo'n veertig jaar geleden, een benadering die nu tot volle bloei is gekomen met de publicatie van het lectoraat LeVo / NP, '*Leraar, waar sta je voor?*', het daaraan gekoppelde webinar onder dezelfde titel en met het symposium *Veerkracht* ter gelegenheid van de toekenning van het derde termijn van het lectoraat (2020-2024). Die beweging begon op de *Academie voor Theologie en Levensbeschouwing* (ATL) in Diemen /Amsterdam en kreeg meer vaste contouren tijdens mijn werk op tien basisscholen van *Stichting Bijzonderwijs* in Amsterdam Zuidoost vanaf het jaar 2000 en binnen de onderwijsadvies organisatie CPS in dezelfde tijd.¹

¹ Het project 'pedagogiek van zin ontdekkend leren' begon voor mij in 1981 op de Kleuterkweekschool Frans Bogaard in Vlaardingen, waar leraren in spé mij vragen stelden over hoe zij op een waarachtige manier levensbeschouwelijk onderwijs zouden kunnen geven op de basisschool. Die ervaring nam ik mee in de 17 jaar dat ik onderwijs en onderzoek mocht opzetten en ontwikkelen in het domein godsdienst / levensbeschouwing in de *Academie voor Theologie en Levensbeschouwing* in Diemen / Amsterdam, samen met een zeer inspirerend en divers team van collega's, waaronder Douwe van der Sluis, Marien van den Boom, Chris Doude van Troostwijk en Alle van Steenis. Het concept '*zin ontdekkend leren*' is geboren in de praktijk op tien basisscholen van de *Stichting Bijzonderwijs*, waar ik tussen 2000 en 2004 als stafmedewerker 'identiteitsontwikkeling van leerlingen, leraren en scholen' werkte. Samen met collega's Marianne Pijl, Jessica Bouva en Jacomijn van der Kooij e. a. hebben wij de leerlinggerichte benadering van levensbeschouwelijk leren ontwikkeld, Daarbij startte ik in de Bijlmer met het aanspreken van leerlingen op hun vermogens tot *symboliseren, dialogiseren* en *reflecteren*. In 2000 werd ik ook lid van de onderzoeks- en ontwikkel groep *Spirit in Education* binnen CPS, en werkte daarin intensief samen o.a. met Cocky Fortuin van der Spek, Aat van der Harst en Hartger Wassink. De ervaring van nieuw ontwikkelde praktijk en kennis uit die tijd kon ik binnen de Marnix Academie verder ontwikkelen in het lectoraat *Dynamische Identiteitsontwikkeling* (DIO) in de jaren 2004-2016, samen met o.a. collega's Kees Meijlink, Elizabeth Rigg, Mirjam Stroetinga en Minke Wagenaar. Binnen de Marnix Academie heeft zich in twaalf jaar mede onder invloed van het lectoraat een verdiepings- en verbredingsproces voltrokken rond 'professioneel zelfverstaan', dat vanaf 2008 ook doorwerkte in de *Masteropleiding, Leren en Innoveren* (MLI). Daar heb ik in het bijzonder werk gemaakt van een *persoonlijke, politieke en professionele waarden gedreven identiteitsontwikkeling* van leraren en opleiders samen met o.a. de collega's Kees Meijlink, Monique Leijgraaf, Jos Castelijn en Bob Koster. Conceptueel stoelde deze lijn op het geschrift *Bekwaam, Betrokken en Bevlogen*, dat in de jaren 2004- 2007 ontwikkeld was binnen de Marnix Academie, verdiept en uitgebreid in de jaren 2012-2014. Daarin staat een relationele en een existentieel-ethische visie op het beroep van leraar centraal, ontworpen op basis van kernideeën van Frans-Joodse filosoof Emmanuel Levinas (Bas van den Berg, Barbara de Kort & Stella van der Wal- Maris, (2008/2014). Vanaf 2012 was ik daarnaast lid van de *Onderzoeksgroep Levensbeschouwelijke Vorming & Normatieve Professionalisering* (LeVo/ NP) van de Hogeschool Utrecht onder leiding van prof. dr. Cok Bakker. Vanaf 2018 coördineer ik mijn professionele werkzaamheden vanuit mijn eigen bedrijf *Esprit de la Finesse: werkplaats voor dialogisch leren* en

In dit essay schets ik enkele contouren van die ontwikkeling te beginnen bij mijn werkpraktijk in Amsterdam-Zuidoost en Amersfoort in de jaren 2000-2004, overgaand in het ontstaan van het lectoraat *Dynamische Identiteitsontwikkeling* (DIO) aan de Marnix Academie van 2004-2016 en het ontstaan van een professionele *Masteropleiding Leren en Innoveren* (MLI) aldaar in 2008-2018. En ik verbind die ontwikkelingen met het ontwikkeling van de minor *Filosofie, Wereldreligies en Spiritualiteit* (FWRS) door Edwin van der Zande en Helma de Rooij in 2011 en met het ontstaan van de Onderzoek & Ontwikkelgroep *Levensbeschouwelijke Vorming en Normatieve Professionalisering* (LeVo/ NP) onder leiding van prof. dr. Cok Bakker in 2012. Omdat binnenkort de tweede termijn van vier jaar van het lectoraat NP wordt afgesloten, (2016-2020) draag ik dit essay dan ook op aan al mijn inspirerende collega's binnen deze onderzoeks- en ontwikkelgroep.

De aanleiding voor dit verhaal en vertoog was het webinar '*Leraar waar sta je voor?*' gehouden op 14 december 2020 en 15 februari 2021, een gebeuren dat een enorme weerklank had in de wereld van school en opleiding. Tijdens het webinar werd het boekje met de gelijknamige titel gepresenteerd: '*Leraar, waar sta je voor?*'. Het boekje verschijnt vanuit het lectoraat LeVo / NP en is pedagogisch didactisch de vrucht van de minor (FWRS) die al tien jaar op de pabo van de HU, Theo Thijssen, wordt aangeboden.

Twee centrale concepten in de minor en in de publicatie, '*normatieve professionalisering*' en '*levensoriëntatie*', overdenk ik in de ontvouwing van mijn vertoog. Ik proef de begrippen opnieuw die een rol spelen in deze kernconcepten. Speciale aandacht besteed ik aan de begrippen 'waarden', 'emoties', 'verhalen', 'verbeelding', 'identiteit', 'beziinning', 'zin en betekenis', 'levensbeschouwing', 'religie' en 'spiritualiteit.'

Aan het slot van mijn vertoog vraag ik me op papier af hoe we in het huidige tijdsgewricht de individualistische en liberale school- en opleidingscultuur kunnen transformeren tot een sociale, maatschappelijk betrokken cultuur. Een cultuur waarin de vorming van kritische, nieuwsgierige, weerbare en inventieve burgers voor de kleurrijke en cultureel diverse wereld van morgen centraal staat. Vandaar de titel van het essay: '*samen verhalenderwijs ontdekken wat van waarde is in samen leren & leven?*'.

Verrassend Webinar

Ruim 200 mensen uit basis-, beroeps- en voortgezet onderwijs, zowel leraren, docenten als leidinggevenden, als ook docenten, onderzoekers, ontwikkelaars en leidinggevenden uit betrokken lerarenopleidingen hebben deelgenomen aan deze twee webinars. De aanjager voor het webinar was het verschijnen van de uitgave: *Leraar, waar sta je voor?* De drie drijvende krachten achter deze publicatie zijn lector *Normatieve Professionalisering* aan de HU en bijzonder hoogleraar

spelen met spirituele bronverhalen. (vgl. www.basvandenerg.org). In die jaren heb ik onderwijs, onderzoek en ontwikkeling samen met collega's op de *Universiteit van Humanistiek*, Isolde de Groot, Laurens ten Kate, Martien Schreurs ontwikkeld als met collega's binnen het lectoraat *Muzische Professionalisering* van de HKU, Bart van Rosmalen, Peter Rombouts, Daan Andriessen en Michiel de Ronde.

Levensbeschouwelijke Vorming aan de UU, Cok Bakker, docent, coördinator, ontwikkelaar en onderzoeker Edwin van der Zande en docent spiritualiteit, coach en studentbegeleider Helma de Rooij.

Aan welk verlangen van studenten uit allerlei domeinen werd geappelleerd in dit webinar, en daaronder in de minor en het lectoraat dat dit zo succesvol is gebleken al tien jaar lang? Ik denk dat het succes voor een deel te maken heeft met de kwaliteit van het materiaal in het boekje *'Leraar, waar sta je voor?'*, zowel van de daarin gehanteerde concepten als van de inspirerende instrumenten waarmee studenten op verhaal en tot bezinning kunnen komen. De goed doordachte opzet van het programma van de minor voor *persoonlijke, maatschappelijke en professionele levensoriëntatie* speelt ook een belangrijke rol. In de tweede plaats heeft de brede weerklank ook te maken met een groeiende behoefte bij studenten en professionals aan speelruimte voor de persoonlijke, politieke en professionele identiteitsontwikkeling van leraren (in opleiding). En in de derde plaats vermoed ik dat deze brede impact van het programma te maken heeft met de aansprekende en uitnodigende taal waarin de vragen naar persoonsvorming, politieke vorming en professionele vorming in samenhang benaderd worden in de minor, en theoretisch worden uitgediept binnen het lectoraat.

In de verdere ontvouwing van mijn vertoog zal ik nader ingaan op de nieuwe benadering van de kernconcepten *'narratieve professionalisering'*, en *'levensoriëntatie'* als ook op nieuwe interpretaties van en relaties tussen centrale begrippen als *'waarden'* & *'emoties'*, *'verhalen'* & *'verbeelding'*, *'identiteit'* & *'zelfverstaan'*, *'zinervaring & zingeving'* en *'levensbeschouwing'*, *'religie'* & *'spiritualiteit.'* Daarbij zal ik ook aangeven hoe de ontwikkeling van de minor (FWRS), in samenwerking met de onderzoeksgroep van het lectoraat (LVNP), gelijk opliep met een vergelijkbare ontwikkeling in de *Master Leren en Innoveren op de Marnix Academie* (MLI), en met name in de persoonlijke-maatschappelijke - professionele lijn daarbinnen in de jaren 2008-2018. Een ontwikkeling die net als binnen het lectoraat LVNP verdiept en onderbouwd werd met praktijk- en theorieontwikkeling binnen het lectoraat *Dynamische Identiteitsontwikkeling* (DIO) in de jaren 2004-2016 en de voortzetting daarvan vanuit mijn eigen bedrijf *Esprit de la Finesse*.

Die ontwikkeling begon aan de oude lerarenopleiding van de VU (VLVU) eind jaren '70 en zich ontplooidde binnen de Academie voor Theologie en Levensbeschouwing (ATL) waaraan ik aan verbonden was van 1987 – 2004. De ontwikkeling verdichtte zich in mijn werk in Amsterdam Zuidoost in de jaren 2000-2004 vanuit *Stichting Bijzonderwijs* en binnen *CPS* een onderwijsadvies organisatie in dezelfde tijd, binnen de ontwikkelgroep *Spirit in Education*. Zo vergelijkend is het ook interessant om te zien waar de verschillen en overeenkomsten liggen, tussen de ontwikkeling van de minor FWRS op de HU, praktisch en conceptueel en hoe dat binnen de MLI van de Marnix gestalte kreeg. In ieder geval is wel duidelijk dat de minor aan de HU op dit moment brede weerklank vindt bij groepen studenten, ook uit andere opleidingen van binnen en buiten de HU.

'Leraar, waar sta je voor?'

Na tien jaar onderwijs in de minor FWRS (2011-2021) is er nu het prachtig boekje in de wereld gekomen dat handelt over dit tienjarige leer- en ontwikkelproces: *Leraar,*

waar sta je voor? Het is een conceptueel rijk, en in de werkwijzen een creatief en gevarieerd boek, dat studenten echt in staat stelt een *Narratief Zelfportret* te construeren dat voor hen als een kompas kan fungeren voor hun persoonlijk, pedagogisch en politiek handelen in de wereld. Een dergelijk persoonlijk gekleurd levensverhaal is cruciaal voor de vorming van alle studenten, leraren en opleiders in de wereld anno 2021 om de transfer van idealen in handelen van *waarden gedreven professionals* mogelijk te maken. Een open en kritische levenshouding die zichtbaar wordt in de intuïtieve keuzes die leraren in dagelijkse dilemma's in hun klas, studentengroep of leerteam maken, als ook in de doorgaande dialoog die zij met anderen voeren om hun keuzes achteraf goed te verantwoorden.

Drie vragen

Het boekje rust op drie fundamentele vragen aan de leraar (in opleiding), die alle drie bijdragen aan het creëren en ontwerpen van een *Narratief Zelfportret* door (aankomende) professionals die deelnemen aan de minor. De vraag: *Leraar, wat doe je?* verwijst naar de kennis, vaardigheden en kunde waarover je als leraar dient te beschikken om je vak goed en bekwaam uit te kunnen oefenen. De tweede vraag: *Leraar waar sta je?*, vraagt naar de drijfveren, dromen en idealen van (aankomende) leraren, vragen die klinken in een te creëren morele overlegruimte. En de vraag *Leraar wie ben je?* tenslotte, vraagt naar wie de leraar als persoon-in-wording eigenlijk is? De leraar als persoon en de leraar als betrokken burger van de samenleving zijn niet los te zien van de leraar als professional. Treffend is de uitspraak die ik ooit optekende uit de mond van mijn eerste leidinggevende op de Frans Bogaardschool (toen nog een *Kleuterkweekschool* in Vlaardingen) Arie de Bruin: *'Je onderwijst niet wat je weet, maar wie je bent.'* Het *Narratief Zelfportret* vormt het hart van de minor FWRS. Studenten werken van meet af aan het construeren van een bezonnen zelfverhaal waardoor en waarmee ze zicht krijgen op hun visie op goed onderwijs, een visie die integraal verbonden met hun kijk op het goede leven en hun visie op goed samenleven in een rechtvaardige en duurzame wereld. Zo komen leraren in opleiding tot wat de Vlaamse pedagoog Geert Kelchtermans ooit zo treffend noemde: 'professioneel zelfverstaan'. Een woord dat veel dynamischer en praktijk nabijer is dan het gesloten woord 'professionele identiteit'.

Perspectiefwisseling

Om een persoonlijk, politiek en professioneel zelfverhaal te kunnen ontwerpen, leren studenten werken met een keur aan interactieve, reflectieve en creatieve werkvormen binnen de minor. In een speels interactief intermezzo tijdens het webinar op 15 februari, mocht ik een groep van tien deelnemers voor even

begeleiden bij één van de vele oefeningen uit het boek, ‘wissels’ genoemd. Oefeningen die allemaal als doel hebben studenten van perspectief te laten wisselen t.a.v. een onderwerp. Deze keer ging het om ‘wissel 7’, de oefening: ‘*Niet zomaar een letter*’, ontwikkeld door de inspirator van de *School of Life*, Alain de Botton. Deelnemers kunnen door deze oefening samen uit te voeren een levensideaal op het spoor komen in hun bezinning op het goede leven. En dat concept ‘het goede leven’ vormt de rode draad in het ontwerpen van het *Narratieve Zelfportret*. En dat verhaal over wie je bent als professional en wat je van waarde vindt in je beroep is de ruggengraat van het leerproces in de minor.

Daarbij moet bedacht worden dat het schrijven van een persoonlijk, politiek en professioneel zelfverhaal voor iedere leraar en student een bewustwordings- en een ontwikkelproces is. Een proces dat ook confronteren is, omdat je gestolde beelden en overtuigingen vanuit je opvoeding dient te leren bevragen om zo ruimte maken voor een andere, existentieel ethische kijk op het leven die meer recht doet aan de complexiteit en kwetsbaarheid van het waarden gedreven handelen van de leraar en opleider. Zo'n verhaal ontstaat niet vanzelf, en de ervaring leert, dat studenten deze leerweg heel spannend, niet eenvoudig maar uiteindelijk wel heel bevredigend vinden. Deze waardering vanuit studenten die we tien jaar lang in de MLI van de Marnix Academie mochten ervaren evenals binnen de onderzoekstrajecten vanuit het lectoraat DIO, komt overeen met de waardering van deelnemers aan het webinar op 15 februari 2021 en met hun waardering van de minor.

Deelnemers snuffelden op de avond van 15 februari aan de centrale opdracht in de minor via deze oefening. Ze verwoordden hun associaties bij een bepaalde letter die ze mooi vonden evenals bij een letter die zij niet mooi vonden. In de toelichting werden deelnemers uitgedaagd onderliggende waarden bij hun keuzes te benoemen en te delen met de anderen. In onze groep kwamen op deze manier twee deelnemers aan het woord en konden zij hun verhaal vertellen. De andere konden de eigen woorden en waarden bij de gekozen letters spiegelen aan de woorden en waarden van de twee die vertelden. Deze speelse werkvorm bracht de waarden geladen leefwereld van voor elkaar vreemde onderwijzers bijeen in een virtuele morele ontmoetingsruimte. Fascinerend om te zien wat zich in 15 minuten dan aan dynamiek ontploopen kan!

De minor FWRS

De minor *Filosofie, Wereldreligies en Spiritualiteit* is erop gericht studenten uit allerlei opleidingen op een verhalende manier hun persoonlijke, maatschappelijke en professionele levensoriëntatie te laten ontdekken. Studenten worden er zich

gaandeweg van bewust hoe door aandachtige dialoog, het schrijven van verhalen en reflecties hun emotie geladen ervaringen en de conflicterende waarden daaronder verhelderd kunnen worden. Die dialogen, verhalen en reflecties worden geïnspireerd en gevoed door interactieve colleges over filosofie, wereldreligies en levensbeschouwingen als ook door bezoeken aan gebedshuizen van verschillende religies. Het geheel start met een driedaags verblijf in een klooster aan het begin van de opleiding. Daar start het proces van vragen, vertellen en bezinnen in een omgeving waarin de vragen *leraar, wat doe je?, waar sta je?, wie ben je?* op velerlei wijze geproefd en verkend kunnen worden in alle rust en aandacht voor elkaar. Dergelijke vragen zijn namelijk geen vragen die je zomaar kunt beantwoorden of oplossen. Het zijn *trage vragen* (Kunneman) die gedurende je loopbaan als professional met je mee gaan. Als leerlingen en studenten al vertellend, bezinnend en met elkaar in dialoog tredend tot kennis en inzicht komen, ontwikkelen zij aan en met elkaar een persoonlijke en sociaal-maatschappelijke levensoriëntatie, die hen als professionals weerbaarder maakt in de ingewikkelde maatschappij waarin wij leven. Als lerende professionals zich bewust worden van waarden die in dagelijkse dilemma's meeklinken en die met elkaar botsen, en als zij gaan inzien hoe die mede vormgeven aan hun *professioneel zelfverstaan* helpt dit proces van verwoording en bewustwording hen betere keuzes te maken in die dagelijkse dilemma's. Zo kunnen zij zich ontwikkelen tot wijze en inspirerende professionals met een eigen stijl, een eigen stem en een eigen verhaal.

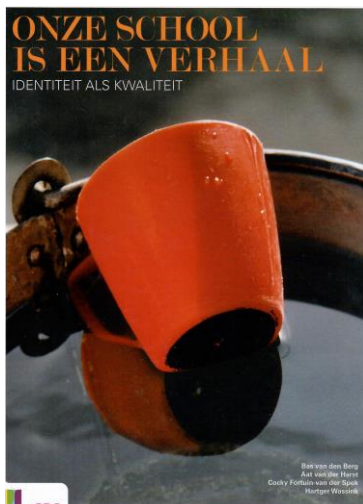

De minor draait nu al 10 jaar (2011-2021). Het programma, ooit opgezet voor de studenten van de katholieke pabo *Domstad*, die later samenging met de pabo van de HU, *Theo Thijssen*, is nu uitgegroeid tot een brede eigentijdse minor voor studenten van alle opleidingen binnen de HU als ook van HBO opleidingen daarbuiten. Voor leraren, leidinggevenden, studenten, opleiders en onderzoekers die werk willen maken van hun persoonlijke, politieke en professionele ontwikkeling, is dit een krachtige leerroute. Het samenhangende kader is ontstaan en gegroeid vanuit de wetenschap dat het voor alle studenten even belangrijk is kennis en vaardigheden te verwerven op hun vakgebied én tegelijkertijd *symbooltaal* te ontdekken die hen in staat stelt een op eigen levens- en werkervaring en op die van anderen gestoeld zelfportret te maken. Een narratief zelfportret waarin ze leren spelen met metaforen en symbolen om zodoende een persoonlijke stijl en stem in handelen, denken en communiceren te ontwikkelen. Met die emotie- en waarden geladen beeldtaal als ook door die aandachtige en dialogische zelfbezinning daarop leren (aankomende) professionals zich uit te drukken in *beeldtaal* waarmee zij trouw aan hun idealen,

verlangens en dromen, vorm kunnen geven aan een goed leven als persoon, aan goed werk als professional en aan een goede, rechtvaardige en duurzame samenleving als een zelfverantwoordelijke en zelfkritische medeburger van de wereld van morgen.

Verhalende zelfportretten

Omdat de verhalende zelfportretten van de leraren (in opleiding) heel praktisch, toegankelijk en nabij de geleefde praktijk in die scholen en opleidingen geschreven worden, een praktijk vol vragen, dilemma's en uitdagingen waarmee de (jonge) professionals kampen, worden de gemaakte keuzes en beslissingen gaandeweg persoonlijker, doordachter en scherper uitgedrukt in een persoonlijk eigen gemaakte beeldtaal waarin je als buitenstaander de ervaringen en de waarden daarin kunt proeven. De eigen stem en het eigen verhaal komen in de speelse werk- en ontmoetingsruimte van het leerproces naar buiten. Studenten leren in dat zoek-, denk-, ontwerp- en schrijfproces ook met onzekerheden en weerstanden om te gaan. Want existentieel-ethisch handelen als leraar ontstaat nooit in een machtsvrije ruimte. Integendeel, inventief en improviserend handelen ontvlamt altijd in de context van wrijving en botsing met bestaande praktijken, ingesleten denk- en handelingspatronen en manieren van samenwerken in een veelal door macht ingerichte handelingsruimte (Droogers, 2010). In het al doende leren verwoorden en verbeelden van het eigen verhaal worden studenten zich van deze patronen bewust, en kunnen ze onderzoeken hoe zij zich van belemmerende overtuigingen en normen kunnen bevrijden. Dan ontstaat er een speel- ontmoetings- en denkruimte voor existentieel handelen, creatief denken en vrijmoedig communiceren en kunnen leraren (in opleiding) ook samen leren bouwen aan een meer democratische onderwijscultuur, en aan vormen van horizontaal leiderschap in alle lagen van de school of de opleiding.

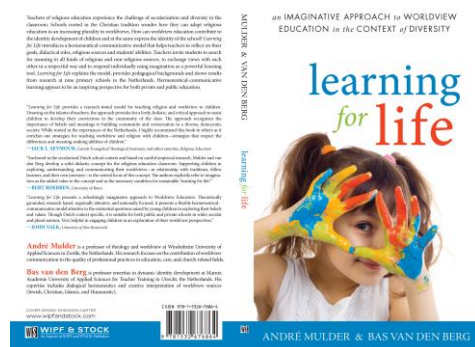

De leerling- of studentgerichte benadering in de minor FWRS, gefocust op het *waarden gedreven en intuïtief handelen van binnenuit* en de bezinning daarop van iedere student, leraar of opleider, doet stap voor stap, en vaak met vallen en opstaan een persoonlijke, politieke en professionele levensoriëntatie ontstaan, die tot expressie komt in een betekenisvol waarden geladen en relationeel gecomponeerd zelfverhaal. Zo groeit door een intense samenwerking in leergemeenschappen in school en opleiding (PLG's) stap voor stap ook een andere onderwijscultuur. Daarin kunnen alle betrokkenen met plezier en van binnenuit gemotiveerd zin en betekenis verlenen aan en ervaren in een samen gecreëerde speel- ontmoetings- en denkruimte.

Godsdienstfilosoof Martin Buber heeft dat ooit een *Zwischenraum* genoemd, een *Space-In-Between*, een *Tussenruimte*, waarin alle lerenden met elkaar, met de leerstof en met zichzelf in gesprek zijn. Alle belangrijke begrippen in ‘*Leraar, waar sta je voor?*’ cirkelen als manen rond twee kernconcepten: ‘*Normatieve Professionalisering*’ en ‘*Levensoriëntatie*’. Op een aantal van die begrippen kom ik verderop in mijn vertoog terug, want die hebben in de afgelopen 20 jaar, in de praktijk- en theorievorming een ingrijpende verandering in betekenis doorgemaakt.

Voortbouwen & Vernieuwen

Het gehele programma van de minor FWRS en de conceptuele verheldering en onderbouwing daarvan door het lectoraat LeVo / NP, is ontstaan in een periode waar ook op andere HBO en Universitaire instellingen zich een parallel transformatieproces voltrok. Ik ken dat het meest van nabij vanuit het lectoraat *Dynamische Identiteitsontwikkeling* (DIO) in de jaren 2004-2016 op de Marnix Academie waar ik toen lector was, en binnen de *Masteropleiding Leren en innoveren* (MLI), waarvan ik in de periode 2008-2018 de academic director was. Daarbinnen heb ik samen met collega’s van binnen en buiten de Marnix en samen met vele studenten de persoonlijke, maatschappelijke & professionele ontwikkeling van iedere student en de ontwikkeling van een professionele cultuur in scholen en opleidingen gestalte gegeven. Die ontwikkeling verliep via het opzetten van Professionele Leergemeenschappen waarbinnen teams in scholen en opleiding nieuwe concepten zich eigen konden maken, nieuwe praktijken konden opzetten en een nieuwe manieren van samenwerken, samen onderzoeken en samen ontwikkelen gestalte konden geven. In bijgevoegd overzicht kan iedere geïnteresseerde lezer van dit essay zien, tot welke publicaties deze vernieuwende beweging heeft geleid in de jaren 2004 - 2020. De persoonlijke, maatschappelijke en professionele lijn, ontwikkeld in de jaren 2006-2008, en diepgaand vernieuwd in de jaren 2015-2018, binnen de MLI van de Marnix Academie was en is precies gericht op het ontwikkelen van een ‘open en kritisch zelfverstaan’ bij iedere waarden gedreven, wijze en inspirerende professional die aan de MLI opleiding begon (G. Kelchtermans, 2012). Die lijn was binnen de MLI integraal verbonden met een onderzoekslijn (op zoek naar nieuwe kennis) en met een innovatielij (gericht op het ontwikkelen van nieuwe praktijken).

Levensoriëntatie

Het boekje ‘*Leraar, waar sta je voor?*’ rust op twee kernconcepten: ‘*normatieve professionalisering*’ en ‘*levensoriëntatie*’. We staan in deze paragraaf stil bij het tweede kernconcept ‘*Levensoriëntatie*’. Dit concept wordt door docent, ontwikkelaar en onderzoeker Edwin van der Zande gecreëerd in zijn proefschrift (Van der Zande, 2018) na een diepgaande analyse van gangbare concepten als ‘levensbeschouwelijke vorming’, ‘burgerschapsvorming’, ‘wereldoriëntatie’ en ‘godsdienstige vorming’. Hij

heeft de term ‘Levensoriëntatie’ gemunt mede na een grondig onderzoek van 68 Narratieve Zelfverhalen van studenten van de minor FWRS. Het is één van de theoretische vruchten van een breed praktijkgericht onderzoek, waarin filosofische, religiewetenschappelijke en spirituele inzichten verbonden zijn met en betrokken zijn op de verhalende zelfportretten van de groep studenten. Levensoriëntatie is als concept bedacht vanuit het perspectief van leerlingen en studenten, en niet vanuit het perspectief van docenten en opleiders. En dat is een omwenteling in denken en doen, die parallel met de ontwikkeling binnen de minor zich ook voltrokken heeft binnen het lectoraat DIO, de Masteropleiding MLI en in RAAK gesubsidieerde onderzoeks- en ontwikkelpraktijken in een samenwerking van de Marnix Academie, samen met Hogeschool Windesheim en de Hogeschool Zeeland (Parlevliet, Zondervan & Vanden Berg, 2013 ; Van den Berg & Mulder 2017; Mulder & Van den Berg, 2019).

‘Levensoriëntatie’ is een dynamisch concept dat verbonden is met een onderwijs- onderzoek- en ontwikkelpraktijk waarin levenservaringen en levensvragen van studenten uitgangspunt zijn. Die ervaringen worden opgedaan in onderwijssituaties die veelal complex zijn, die veel vragen oproepen en die te denken en te bespreken geven. Er staat in elke situatie een of meerdere waarde(n) op het spel. Als deze ervaringen worden geordend tot een samenhangend verhaal, maakt dat een zinvol gesprek over opgedane, ambigue levenservaringen mogelijk, en wordt zichtbaar, hoorbaar en bespreekbaar welke waarden en drijfveren het persoonlijk-professioneel handelen, de keuzes en overwegingen daarin kleuren en welke zin en betekenis de desbetreffende student daaraan toekent. De verhalen die zo ontstaan en gecomponeerd worden, vertellen aan de vertellers zelf en aan hoorders (publiek) met wie zij dit verhaal delen in de openbare ruimte *wie zij zijn en willen zijn* als (aankomend) professional, *wat hen beweegt* en *waar zij voor willen staan*. Kortom hier ontstaan doorleefde verhalen die antwoord geven op de derde vraag in het boekje ‘*Leraar, waar sta jij voor?*’, nl: *Leraar, wie ben jij?*

Het woord ‘oriëntatie’ is door Van der Zande mooi gekozen. Het woord roept én de associatie ‘*richting*’ op, *welke richting gaat jouw leven op?*, als de associatie ‘*doel*’, *waar is jouw leven op gericht?*, en in de derde plaats de associatie ‘*zin*’, *wat is de zin van jouw levensweg?* Levensbeweging en levensregulering (Damasiso,)zorgen er telkens voor dat mensen zich telkens (her)oriënteren in een *morele tussenruimte*, waarin dilemma’s besproken, keuzes gemaakt en zin ontdekt kunnen worden. In die ruimte dienen leraren zich steeds met elkaar steeds te verhouden tot de vragen die het leven hen stelt. Als je je baan verliest, komt de vraag op: *welke waarde en betekenis ken je toe aan werk?* Of als je niet gezien en gehoord wordt in je huidige werk, komt de vraag naar boven: *in welke school of opleiding zou je wel je idealen en dromen wel waar kunnen maken en kun je de erkenning krijgen die je verdient?* Hoe ziet zo’n werkomgeving er dan uit? In wat voor school of opleiding wil je werken die existentiële vragen en opgaven van leraren in de educatie serieus nemen?

Mensen zoeken naar betekenis en zin in hun leven, of dat nu betrekking heeft op hun werk, hun persoonlijk leven of op hun plek in de maatschappij. Vragen die het leven stelt in concrete situaties raken ook aan de vraag naar het waarom van het leven (Van der Zande e.a., 2020, p. 19). Wat er in de wereld gebeurt roept reacties bij je op, positief of negatief, en roept vragen op over wat er uiteindelijk toe doet in je leven. De zinsvraag en de zijsvraag haken in elkaar zo gauw als er vragen in het midden komen te staan die geen praktische oplossing vragen maar een existentiële dialoog

wakker roepen die geen oplossing biedt, maar wellicht wel tot bestaansverheldering leidt en een bemoediging is voor de professionals in kwestie. Het dynamisch concept 'Levensoriëntatie' brengt ons bij het tweede kernconcept in dit boekje: 'Normatieve Professionalisering'.

Normatieve professionalisering

We zoomen even in op de tweede vraag in het boekje en in de minor: '*Leraar waar sta je?*'. In een denkbeeldige morele denk- en handelingsruimte neem je als leraar iedere dag beslissingen over wat je goed vindt om te doen en wat je goed dunkt voor je leerlingen. Charles Taylor stelt dat het leven zelf, alle verwickelingen daarin vragen stellen die tot bezinning en beraad aanleiding geven. (Taylor, 1989) Omdat we geboren worden en opgroeien in een gemeenschap, thuis, op straat en op school, komt regelmatig de vraag aan de orde: 'Hoe gaan we met elkaar om? Hoe kunnen we leren samen leven met oog voor diversiteit? Ieder mens dient op die vraag een persoonlijk antwoord te geven, een antwoord dat tegelijkertijd bepaald wordt door een cultureel bepaalde wijze van denken, communiceren en handelen die in je leefomgeving gangbaar is. In ons gedrag, ons handelen en in onze woorden en beelden laten we zien hoe de eigen positie in de morele ruimte eruitziet als je met iemand anders in gesprek gaat over existentiële vragen. In de ontmoeting, een gesprek over een onderwerp dat beiden aangaat, leer je iets kennen van elkaars visie en handelwijze en leer je iets verstaan van iemands achtergrond en drijfveren. En het kan gebeuren, vaak onverwacht, dat in een ontmoeting met een medestudent, een collega leraar of opleider er iets verrassends gebeurt (Buber, 1954/1992), waardoor er iets gaat schuiven in het beeld van elkaar en er een open speelruimte ontstaat voor improviserend handelen en creatief denken. Beide deelnemers in een waarlijk dialogisch gebeuren komen er anders uit dan zij erin gingen.

Het boekje *Leraar, waar sta je voor* bevat een aantal nieuwe ideeën, inzichten en werkwijzen in het uitdagen van studenten om hun eigen verhaal over het goede leven, goed werk en goed samen leven te leren articuleren en te delen met elkaar. Dat leidt tot zo'n innerlijke dialoog dat die ideeën werkzaam kunnen worden in het eigen handelen van de professional. Er worden door docenten, begeleiders en onderzoekers van de minor als ook binnen het lectoraat nieuwe begrippen geïntroduceerd, of bestaande op een nieuwe wijze geïnterpreteerd om het samen denken, spreken en handelen te intensiveren. Een goed voorbeeld daarvan is hoe het kernconcept '*normatieve professionalisering*' geduid wordt binnen het lectoraat, de minor en het boekje. Niet als een abstract concept dat over de hoofden van studenten heengaat, maar als een open benadering van de onderwijswerkelijkheid waardoor studenten al doende *waarden* op het spoor kunnen komen die hun handelen als (beginnend of ervaren) leraar bewust of onbewust sturen en zij die ook in beeldtaal kunnen verwoorden. Waarden zijn naast overtuigingen, idealen en drijfveren van invloed op de wijze waarop leraren als door de praktijk beïnvloede werkers situaties waarnemen, interpreteren en beoordelen.

Normatieve professionalisering is dus in feite een *bewustwordingsproces* voor iedere leraar, iedere leraar in opleiding en iedere opleidingsdocent, die zodoende, al improviserend met anderen, zich bewust worden vanuit welke drijfveren zij in feite hun werk doen, welke idealen hun daarbij voor ogen staan en welke keuzes zij iedere dag vanuit intuïtie maken. Spannend is daarin voortdurend hoe zij trouw kunnen blijven in de weerbarstige praktijk aan de idealen, waarden en overtuigingen van

waaruit zij elke dag opnieuw keuzes maken. De 68 verhalende portretten uit het onderzoek van Edwin van der Zande laten zien dat die keuzes vooral gemaakt worden op basis van intuïtie en van praktijkervaring ('praktische wijsheid', Aristoteles). Wijsheid die iedere bewust handelende professional zich gaandeweg zijn of haar levensloop eigen maakt, omdat die bestaat uit doorleefde en doordachte ervaringskennis.

Waarden & emoties

Er worden in het boekje twee begrippen op elkaar betrokken die in veel literatuur over normatieve professionalisering niet zo snel verbonden worden, namelijk *waarden & emoties*. Omdat in veel literatuur waardenbesef en waardenbewustwording louter als een cognitief gebeuren wordt opgevat, is de kans groot dat voor veel leerlingen, studenten, leraren en opleiders het denken en praten over normatieve professionalisering ervaren wordt als een ver van mijn bed show. Het wordt daarmee niet een verhaal dat leerlingen, studenten, leraren en opleiders direct raakt. Door het positioneren van het groeiend waarden bewustzijn in de ervaringswereld, van leerlingen, en sterker nog in de wijze waarop jonge mensen de wereld beleven en ervaren, vooreerst lichamenlijk, via de zintuigen en dan ook emotioneel en moreel, wordt waardenbesef ontlokt door met alle zintuigen stil te staan bij veelal ambigue ervaringsmomenten die bevraagd en onderzocht kunnen worden. Gebeurtenissen in het dagelijks leven, zekers als die je raken, roepen vragen op, vragen die om een reactie vragen. Hoe handel je dan, hoe denk je samen er over na en tot welke overwogen keuzes kom je dan? Dat vraagt om een werkpraktijk waarin betrokkenen als subject in een veilig en tegelijkertijd uitdagend leerklimaat samen tot wijs handelen, kritisch denken en doorleefd 'zelfverstaan' komen.

Opmerkingen van anderen, houdingen van medeleerlingen, gedrag dat je positief of negatief raakt, beleef je eerst vooral fysiek en emotioneel. En als je daarna wat afstand kunt nemen, en je uitgenodigd wordt in een ontmoetings- en nadenkruimte stil te staan bij die emoties en erover te vertellen, wordt voor jezelf en voor de anderen duidelijk wat er speelt, en wat er op het spel staat. Beleving wordt dan tot ervaring (Visser, 2011; Damasio, 2013, 2018) En als je dan geleerd wordt in een opleiding taal te vinden om die complexe ervaringen te ontwarren, te onderzoeken en te benoemen, kom je spelenderwijs tot een manier van vertellen, verbeelden en delen

die dicht bij de geleefde ervaring blijft en die tegelijk voldoende afstand schept om uit een klemsituatie weg te komen. Er wordt dan een vrije speelruimte in het leven geroepen om improviserend te leren handelen, dwars te leren denken en creatief te leren communiceren (Egan, 2005; Egan, Cant & Judson, 2014).

Die relatie tussen de affectieve lading van waarden en het doorleven en doordenken van emoties wordt in het boekje helder uit de doeken gedaan. Dit zou ook één van de redenen kunnen zijn waarom de minor *Filosofie, Wereldreligies en Spiritualiteit* velen in de laatmoderne tijd aanspreekt en zo breed weerklank vindt. Er is al tien jaar ervaring opgedaan met het uitnodigen van studenten om symbooltaal te leren spreken en die eigen te maken (= *symboliseren*, vgl. Mooij, 2015). Aan een dergelijke vorm van aandachtig communiceren en nadenken is juist nu veel behoefte, omdat leraren, studenten en opleiders aan den lijve ervaren dat dit leerproces altijd een kwetsbaar proces blijft.

Volgens pedagoog Geert Kelchtermans is het leraarsberoep in de kern een heel mooi maar tegelijk heel kwetsbaar beroep, omdat je in de praktijk altijd met leerlingen, studenten en collega's te maken hebt die op zoek zijn naar wie zij zijn ('zelfverstaan'), waar zij voor staan (waardenbewustzijn) in het dagelijks uitoefenen van hun beroep (Kelchtermans, 2008, 2012; Korthage e.a., 2002; Korthage & Lagerwerf, 2008; Kessels, 2010, 2014). Kennis en vaardigheden zijn belangrijk maar zijn volstrekt onvoldoende om in het dagelijks hectische gebeuren in een klas of lesgroep juiste en weloverwogen beslissingen te kunnen nemen. Met het traject van het *Narratief Zelfportret* binnen de minor FWRS wordt een begaanbare en veilige weg aangeboden aan studenten, leraren om veelal ingewikkelde, ambigue en emotie geladen situaties onder ogen te zien en te verkennen met behulp van taal en beelden die verhelderen en die menswaardig handelen ter plekke mogelijk maken ook als het moeilijk is.

Creativiteit & verbeelding

Het begrip 'creativiteit' speelt in '*Leraar, waar ga je voor?*' een belangrijke rol, in relatie tot het begrip verbeelding. Het speelt niet alleen een rol in het opnieuw conceptualiseren van ervaringen, maar ook in het betekenen van werkwijzen en werkvormen die studenten willen uitnodigen om in de bewustwording van waarden die hun handelen bepalen, beweeglijk speels en improviserend te leren opereren. In de conceptualisering van de twee begrippen in samenhang is vooral merkbaar waar in '*Leraar, waar sta je voor?*' zo nabij als mogelijk naar de geleefde, ambigue praktijk verwezen wordt. Het is de verbeelding die het studenten en leraren mogelijk maakt zich een werkelijkheid voor te stellen die er nog niet is, maar wel voorstelbaar is. Een

beroep op het vermogen tot dromen, tot zich verplaatsen in andere mensen en andere situaties, creatieve expressievormen leren hanteren om anders handelen, denken en communiceren mogelijk te maken, dit alles draagt bij aan de ontwikkeling van die open, nieuwsgierige en kritische grondhouding die verondersteld wordt bij een persoonlijke, sociale en professionele levensoriëntatie. De verbinding tussen creativiteit en verbeelding heeft alles te maken met de fundamentele keuze van de makers en ontwerpers om het gehele programma van de minor op te bouwen en te doordenken vanuit het perspectief van de lerende en onderzoekende student, en niet vanuit bestaande curricula binnen scholen en opleidingen.

Twee achtereenvolgende RAAK projecten in de jaren 2012 -2016, gelieerd aan het lectoraat Dynamische Identiteitsontwikkeling op de Marnix Academie steunden in de theorievorming op nieuwe inzichten vanuit de *hermeneutiek* (de kunst van het interpreteren en betekenis verlenen aan sociale, culturele en religieuze verschijnselen), de *interculturele communicatie* (het laten ontdekken van verschijnselen door leerlingen via een keur aan interactie- en dialoogvormen) en een theorie over *creatief denken* (visual thinking theory) waarin verwoord wordt hoe leerlingen tot intrinsieke kennis van verschijnselen buiten zich kunnen komen op een speelse manier (Egan, 2005; Egan, Cant & Judson, 2014). Essentieel in die theorievorming is de sleutelrol van *verbeelding*, van het *voorstellingsvermogen* van kinderen, jongeren en volwassenen als motor in zin- en betekenisverleningsprocessen. ‘Verbeelding’ is decennialang een ondergeschoven begrip geweest in godsdienstig, religieus en levensbeschouwelijk onderwijs. En dat is de kwaliteit van dat onderwijs niet ten goede gekomen. Voor leerlinggericht onderwijs in levensoriëntatie is ‘verbeelding’, naast ‘dialoog’, ‘verhaal’ en ‘reflectie’ één van de vier kernbegrippen om dit type leren en ontwikkelen ook mogelijk te maken. Een aantal werkvormen gebaseerd op het activeren van deze vier kernbegrippen zijn ook duidelijk te onderkennen in de ‘wissels’ in het boekje ‘*Leraar, waar sta je voor?*’.

Leerlinggericht denken over het vak Levensoriëntatie in scholen en opleidingen heeft een omslag teweeggebracht in denken, doen en communiceren binnen onderzoeksgroepen in lectoraten en masterprogramma’s, onder andere op de HU en de Marnix Academie. Nadruk kwam te liggen op het ontwikkelen van vermogens van leerlingen die nodig zijn voor collaboratieve authentieke levensoriëntatie. Het stimuleren van de vermogens van leerlingen om te kunnen *dialogeren*, *symboliseren* en *reflecteren* en het inrichten van een interactieve, cocreatieve en een speels-reflexieve ‘tussenruimtes’, er komt echt heel wat bij kijken als je samen met leerlingen /studenten de omwenteling wilt voltrekken van leerstof en leraar gestuurd levensbeschouwelijk onderwijs naar leerling georiënteerd onderwijs in levensoriëntatie, gericht op het ontdekken van zin en betekenis. Een vergelijkbaar omvormingsproces heeft het team van onderzoekers, ontwikkelaars en onderwijzers van drie Pabo’s doorgemaakt, toen zij in de jaren 2012-2017 een nieuwe leerweg ontworpen en beproefden in leerlinggericht levensbeschouwelijk onderwijs (Parlevliet, Van den Berg & Zondervan, 2013; Van den Berg & Mulder, 2017; Mulder & Van den Berg, 2019).

Religie, levensbeschouwing & spiritualiteit

Het valt op hoe er in het boekje ‘*Leraar waar sta je voor?*’ over religie, levensbeschouwing en spiritualiteit gesproken wordt. Dat gebeurt namelijk opvallend

inclusief en in voor veel mensen begrijpelijke termen. Je hoeft geen ingewijde te zijn in religieland om voluit mee te kunnen doen, mee te kunnen denken en mee te kunnen werken aan een leerling gericht curriculum voor Levensoriëntatie. Zodoende wordt noch een student die in het geheel geen religieuze opvoeding genoten heeft, noch een student die dat wel heeft op voorhand in een bepaald hokje geplaatst. De auteurs van het boekje benaderen de fenomenen *religie, levensbeschouwing* en *spiritualiteit* op een open wijze en als ingebed in de persoonlijke, maatschappelijke en professionele levenspraktijk van iedere leraar (in opleiding). En zij beschouwen bestaande religies en levensbeschouwingen, religieus of seculier, als mogelijke 'bronnen van zin' (Hans Alma) die een rijkdom aan waarden, doorleefde ervaringen, rituelen, levenswijsheid en verhalen bevatten.

In feite beschouwen zij religies en levensbeschouwingen als bronnen die een persoonlijke levensvisie, levenswijze en levenshouding kunnen bevorderen, onder de voorwaarde dat die bronnen aandachtig en zonder vooroordeel worden benaderd en er een open dialoog mee wordt aangegaan. Daarom passeert een waaier aan bronnen uit filosofie, levensbeschouwingen en wereldreligies de revue in de minor, evenals dat het geval was in de programma's levensbeschouwing op de Marnix Academie, zowel in de deeltijd als de voltijd in de jaren dat ik daar werkte. En ik heb zomaar het vermoeden dat onder andere de theorie van sociaal- en religiewetenschapper *Ninian Smart* ten grondslag ligt aan deze open antropologische benadering van religie, levensbeschouwing, identiteit en spiritualiteit.

Iedere levensbeschouwing of religie heeft in de conceptualisering van Smart *zeven dimensies: een ervarings-, rituele, ideële, morele, sociale, narratieve en materiële dimensie*. Dat maakt het voor iedere student mogelijk om in zijn of haar doorgaande narratieve, interactieve en reflexieve bezinning op de vraag naar het goede leven (een *persoonlijke levensoriëntatie*), naar goed werk (een *professionele waardenoriëntatie*) en naar goed samenleven in een rechtvaardige wereld op een leefbare planeet (een *maatschappelijke en politieke handelingsoriëntatie*) een levenservaring van hemzelf of van anderen te belichten vanuit één of meerdere dimensies van Smart en vanuit meerdere bronnen. Die blik kan de analyse van de eigen leef- en belevingswereld als ook van de culturele en natuurlijke context van het te onderzoeken verschijnsel verhelderen. Hier zou nog een reden kunnen liggen waarom deze minor, en op de achtergrond daarvan, waarom dit lectoraat zo'n grote impact heeft op leraren, opleiders en leidinggevenden in deze tijd.

Want die zijn namelijk op zoek naar een nieuwe filosofische geesteswetenschappelijke inbedding van hun zoektocht naar zin en betekenis in privé -, vrije tijd en werksituaties. Situaties die in feite altijd ondoorzichtig en contingent zijn, waarin je op voorhand niet weet hoe te handelen en je toch moet handelen en die iedere betrokkene confronteert met de fundamentele kwetsbaarheid en kostbaarheid van het bestaan. In dit geheel krijgt het woord 'identiteit' ook een andere lading: het gaat meer en meer staan voor de narratieve zoektocht (queeste) van iedere leraar in opleiding naar de eigen stem en bestemming in het persoonlijke, sociaal-maatschappelijke en professionele leven.

Mensbeeld, wereldbeeld & godsbeeld

In het boekje wordt uitgelegd hoe iedere student in zijn of haar diepgaande bezinning op drijfveren van het persoonlijke, het professionele en het maatschappelijk handelen vroeger of later stuit op fundamentele vragen als: *welke kijk op mensen, op de wereld en op het ideaal waarmee je je verbinden kunt, speelt bewust of onbewust mee in jouw kijk op een goed leven, op goed werk en op een goede samenleving?* De derde term wordt in een godsdienstige of religieuze context veelal omschreven als 'godsbeeld'. De auteurs van *'Leraar, waar sta je voor'* vinden deze term te exclusief voor de brede doelgroep waar zij zich op richt, en kiest voor de open term: 'het hogere'. Daarmee wordt een transcendente dimensie aangeduid die samenhang met het 'hoogste goed' waarmee je je verbinden kunt. Dat wat voor jou van 'uiteindelijke zin' is, overstijgt de huidige werkelijkheid en is in die zin transcendent. Binnen religies wordt dit overstijgende benoemd met een term als 'God' of 'De Ander' of 'De Aanwezige'. Binnen seculiere contexten wordt het transcendente o.a. omschreven als 'het grote geheel' of als 'het omvattende.'

De schrijvers van *'Leraar, waar ga je voor?'* vinden het van groot belang dat de vragen die horen bij 'het godsbeeld' wel aan de orde te laten komen, maar dan in een taal die voor een veel bredere groep zinzoekers verstaanbaar is. Het gaat, zo zeggen zij, bij de vragen die aan de orde komen als studenten nadenken over hun visie op de mens, op de wereld en op de zin van het leven, over vragen die er altijd zullen zijn, die mensen omdat zij mensen zijn altijd zullen stellen. Het zijn zo zeggen zij in navolging van Harry Kunneman 'trage vragen'. En nu wordt het spannend. Want hoe laat je studenten nadenken en vertellen over zaken zo één, twee, drie niet te benoemen zijn, en toch reëel meespelen in de onderstroom van hun bestaan?. Iedere student heeft beelden bij de centrale waarde 'liefde' en bij de vraag hoe je een partner liefhebt, en hoe je het innerlijk besef van liefde en liefhebben kan omzetten in respectvol en betrouwbaar handelen naar vrienden, maar ook naar bekenden, in persoonlijke en maatschappelijke situaties. En het wordt helemaal spannend als er dingen van jou gevraagd worden in een situatie die jouw liefde voor het leven op de proef stellen.

Zin en betekenis

Zingeving heeft te maken met een min of meer bewuste oriëntatie op de uiteindelijke zin van het leven en de eigen plaats daarin (Elizabeth Rigg, 2016).

Deze omschrijving doet recht aan de diversiteit onder leerlingen, leraren, studenten en opleiders in scholen en opleidingen. Volgens Hans Alma heeft ieder mens behoefte aan geborgenheid in het vertrouwde en is tegelijkertijd nieuwsgierig naar het onbekende. Een persoon wil enerzijds zijn eigenheid doen gelden en wil

anderzijds erkenning door anderen. Een persoon kan zijn of haar eigenheid pas versterken in betrokkenheid op anderen en op de wereld om zich heen (Alma, 2005). Tegelijkertijd is het belangrijk de ander en het andere te erkennen als ‘van waarde’ in zichzelf. De ander en het andere overstijgen de persoonlijke behoeften en belangen. Vandaar de titel van dit essay: ‘*Verhalenderwijs ontdekken hoe je in het leven staat en wat van waarde is.*’ In de zoektocht naar zin is er voortdurend een spanning tussen gebeurtenissen en activiteiten die een leerling of leraar inspireren en gebeurtenissen die je energie kosten en die je uitgeput maken. Dit spanningsveld wordt als een interne ambiguïteit in iedere levenssituatie tussen zin en onzin ervaren. In een waarden gedreven ‘pedagogiek van samen zin ontdekken’ gaat het om een mens- en wereldbeeld waarin de mens de mens als een zin zoekend wezen beschreven wordt op zoek naar waardevol samenleven in een rechtvaardige wereld.

Het proces van zin ontdekken

De meeste levenservaringen van mensen zijn een mix van contrastervaringen (pijn en verdriet) en van gelukervaringen (vreugde en erkenning) Het proces van zin ontdekken in de levensoriëntatie van leerlingen en professionals is en blijft in de kern een kwetsbaar proces. Iedere leraar of opleider heeft aan den lijve weet van die kwetsbaarheid en vindt al improviserende manieren om leerlingen wijs en uitnodigend te begeleiden op die weg. Zin ontdekkend leren als proces wordt mogelijk als de persoon van de leerling, leraar of opleider zich laat raken door en zich openstelt voor existentiële ervaringen, en bereid is samen met anderen die te verbinden met vragen over de zin van het bestaan en van zijn of haar eigen plaats daarin. Bij de verkenning van existentiële vragen kunnen levensbeschouwingen en wereldreligies een kader bieden. Volgens Alma is het van belang dat bij zingevingprocessen ook vanzelfsprekendheden en vastgeroeste patronen in denken, doen en spreken onderbroken worden door vanuit verschillende perspectieven naar een fenomeen te leren kijken en perspectieven op onverwachte wijze te combineren. En daar is verbeeldingskracht bij nodig. Een open en nieuwsgierige leerling leert en oefent om te spelen met het mentale materiaal en nieuwe combinaties gaat maken.

Verbeeldingsvol experimenteren

In navolging van John Dewey spreekt Alma van ‘verbeeldingsvol experimenteren.’ Het gaat de auteurs van ‘Leraar, waar sta je voor?’ en de docenten van de minor *FWRS* niet alleen om een doorgaand proces van professionele zelfbezinning op de zin van het leven en op de eigen plaats daarin, maar ook om de vertaalslag naar het eigen handelen, om de wijze waarop de persoon ook leeft naar ziele ‘zin’. Voor die verbinding naar handelen en leven bieden de noties van Theo Zweerman en Wil Derksen handreikingen in hun overdenking van het kernconcept ‘spiritualiteit’. Naast ‘levensoriëntatie’ worden dan de begrippen ‘levensélan’ en ‘levensstijl’ van even grote betekenis. ‘Levensélan’ is in hun woorden ‘vol zijn van wat je bezielt en beweegt’, en ‘levensstijl’ als een levensinrichting (levenskunst!) die de oriëntatie en het élan fris houden.

Werken aan een solidaire en betrokken tegencultuur

Aan het slot van mijn vertoog in dit essay denk ik opnieuw na over de vraag hoe een leerlinggerichte benadering van een persoonlijke, politieke en professionele levensoriëntatie in alle typen scholen en opleidingen eruit kan zien. En ik vraag me af hoe we in het huidige tijdsgewricht met een dominante individualistische en liberale school- en opleidingscultuur een omwenteling kunnen bewerkstelligen richting een sociale, maatschappelijk geëngageerde cultuur? Een cultuur waarin de vorming van kritische, nieuwsgierige, weerbare en inventieve burgers voor de kleurrijke en cultureel diverse wereld van morgen centraal staat. Want die leraren en lerarenopleiders zijn broodnodig om de enorme uitdagingen van de wereldwijde klimaat crisis, de wereldwijde maatschappelijke ongelijkheid en het heersende racisme, antisemitisme, seksisme en vreemdelingenhaat moedig onder ogen te zien en om te buigen.

Deze vraag drong zich aan mij op bij het lezen van het boekje *'Leraar, waar sta je voor?'* en luidt gericht richting scholen & opleidingen: hoe slagen scholen & (master)opleidingen er in om een duurzame bezinning op de vragen naar goed leven, goed werk en goed samenleven, op gang te brengen die een 'tegencultuur' kan bewerken? Een democratische, veerkrachtige en vindingrijke cultuur die de individualistische en liberale, ieder voor zich cultuur waarin we leven doorbreekt? Een cultuur waarin studenten en opleiders, leerlingen én leraren samen onderwijsvormen ontwikkelen, waarin de ontmoeting met de ander (andere leerlingen, studenten, diverse vertegenwoordigers uit de samenleving) centraal staat. Ontmoetingen in een open speelruimte, waarin het knettert en botst, waarin het leren weer spannend wordt en waarin grondig leren luisteren naar de ander voorop staat. Een cultuur waarin vragen stellen aan elkaar gewoon is, en waarin al denkende, vertellende en verbeeldende, nieuwe krachtige en speelse vormen van zinverlening en zinervaring worden gezocht, zoveel mogelijk los van de ingesleten overtuigingen, denkpatronen en taalclichés die het debat tussen mensen in en public zo vaak bezetten?

Bekwaam, betrokken en bevlogen

Aan een dergelijke cultuur hebben we hard gewerkt binnen de Marnix Academie in de jaren 2004-2018, zowel in onderwijs en onderzoek als in het werk maken van de persoonlijke, politieke en professionele levensoriëntatie van leraren (in opleiding). Toen ik in 2004 gevraagd was lector te worden en werk te maken van een doorgaand onderling gesprek over 'identiteit' op de Marnix, zowel over de persoonlijke professionele identiteit van iedere student, docent en leidinggevende als van de

organisatie identiteit van de Marnix Academie als lerende organisatie in zijn geheel, was dat een grote opgave en uitdaging. Het gesprek over identiteit was toen ik aantrad verzand geraakt, vooral omdat het woord 'identiteit' teveel versmald was naar 'godsdienstige identiteit' in onderwijsland. Een grote groep medewerkers en een groeiende groep studenten van de van oorsprong protestants-christelijke Pabo, was niet (meer) openlijk christelijk, en oriënteerde zich op andere religies en levensbeschouwingen in de vormgeving van de persoonlijke en professionele identiteit.

Dat heeft collega opleiders in nauwe samenwerking met het lectoraat *Dynamische Identiteitsontwikkeling* (DIO) ertoe gebracht een andere manier van denken, doen & spreken over 'identiteit' te ontwikkelen, zowel voor de persoonlijke als die van de organisatie als gemeenschap. Een manier van doen die inclusief was en die veel preciezer aansloot bij de praktijk van de leraar (in opleiding) en de opleider. Uitgaande van een beroepsbeeld van de leraar basisonderwijs die werk wil maken van zijn beroep en van de waarden, drijfveren en idealen die daarbij horen. Dat proces van een persoonlijke en professionele identiteit gingen we zien als een gezamenlijke zoektocht waarin we verhalenderwijs tot een persoonlijke levensoriëntatie, levensstijl, en levensélan wilden komen.

Drie uitgangspunten

Drie uitgangspunten werden in die gezamenlijke zoektocht belangrijk gevonden.

- 1. Al het spreken en denken over 'identiteit' dient ingebed te zijn in de pedagogische opdracht van leraren en opleiders in een opleiding leraar basisonderwijs.
- 2. Alle denken, spreken en handelen over 'identiteit' begint niet bij tradities, maar begint bij de ervarings- en leefwereld van leraren (in opleiding) en opleiders nu.
- De verhalen van leraren (in opleiding) en opleiders, hun zich ontwikkelende kijk op leven, op leren, op onderwijzen, onderzoeken en ontwikkelen dient centraal te staan.

Met elkaar als collega's dien je in een permanent moreel beraad, met behulp van socratische gesprekken en speelse werkvormen het verhaal van de medewerker in de Marnix Academie en het gedeelde verhaal van de Marnix Academie gestalte te geven. Het samen creëren van verhalen, het voortdurend voeren van de dialoog, het permanent samen nadenken over een visie op goed onderwijs, en goed werk in een organisatie die betrokken wil zijn op een rechtvaardige en solidaire samenleving waarin ruimte is voor diversiteit en veelkleurigheid, stond ons daarbij voor ogen.

Wat ons conceptueel destijds enorm geholpen heeft was de ongewone en gedurfde stap om in alle denken en spreken over identiteit, niet te starten bij het perspectief van het 'ik' van de leerling of de leraar zoals zoveel gebeurde, maar te beginnen bij het perspectief van de ander (en): de leerling(en) in de klas, de collega's in het overleg, personen of groepen in het nieuws die lijden onder onrecht of juist aanspreken door wat zij denken of zeggen.

Wij werden als denkers over een ander spreken en denken over identiteit sterk geïnspireerd door het denken van de Frans-Joodse filosoof Emmanuel Levinas (1905-1995). In zijn diepgravende filosofische onderzoeken van de Westerse filosofie was hij tot de slotsom gekomen dat die voor het overgrote deel gestempeld was door het 'ego-denken'. Daartegenover ontwikkelde hij een relationele, sociale en op solidariteit en gerechtigheid gerichte filosofie die start bij 'het gelaat' van de ander. Vanuit die inspiratie hebben collega's in 2007 een nieuw beroepsbeeld voor de leraar basisonderwijs ontworpen, dat bekend is geworden onder de nu geveugelde woorden: *'Bekwaam, betrokken en bevlogen'*. De ondertitel van het geschrift luidde: *'Nieuwe beelden van een beroep in beweging in de 21^e eeuw'*. (Van den Berg, De Kort & Van der Wal -Maris, 2008/2014). Vanaf 2007 is deze visie verwoordt, vertolkt en vertaald in een groot aantal nieuwe praktijken en projecten in partnerscholen en (master)opleidingen. Veel van deze projecten zijn beschreven in de bundels *'Kijken met de ogen van de ander'* (Van den Berg & Meijlink (red.) 2016); *'Hart voor leren en vernieuwen'* (Van den Berg, Koster & Leijgraaf, 2018); *'De wereld ontdekken in de klas'* (Van den Berg & De Groot (red.) 2018; en *'Vertel verhalen, treed in dialoog, denk samen na!'* (Van den Berg & Castelijns, 2019).

Geen toekomst zonder kleine goedheid

Het toekomstbeeld van de leraar uit 2004, en van een lerarenopleiding die van meet af in gesprek is met leraren in opleiding en met leraren in de schoolpraktijk over hun waarden, hun drijfveren en hun idealen over goed onderwijs, goed werk en het werken aan een rechtvaardige en gelijkwaardige samenleving, is nog steeds een uitdaging en een avontuur. En juist in deze tijd waarin een mensbeeld, wereldbeeld en beeld van het hogere dominant is, en die steeds maar weer uitgaat van het ego en het zelf, is het zaak om te blijven werken aan die sociale en maatschappelijk betrokken tegencultuur, ook in het onderwijs, in het onderzoek en in de vorming van leraren die op deze toekomst zijn voorbereid.

Ik voorzie dat het werk blijven maken van onderwijs, onderzoek en ontwikkeling in levensoriëntatie, levensstijl en levensélan gericht op goed onderwijs, goed werk in een

solidaire samenleving een zaak van grote urgentie blijft in alle scholen en opleidingen. De boeken van de filosofen Reneé van Riessen (2019 *Van zichzelf bevrijd. Levinas over transcendentie & nabijheid*, en van Roger Burggrave (2020) *Geen toekomst zonder kleine goedheid. Naar genereus samenleven in verantwoordelijkheid vanuit Emmanuel Levinas*, kunnen daarbij zeer behulpzaam en inspirerend zijn in de doorgaande teambezinning in scholen en opleidingen en in het daaruit volgende improviserende en wijze handelen van leraren en opleiders. Ik wens alle collega's van de Onderzoeks- en Ontwikkelgroep LeVo / NP van de HU, van de Marnix Academie, van de zusteropleidingen waarmee nauwe relaties bestaan, van de UvH en van de HKU veel moed, doorzettingsvermogen en een speelse geest toe om samen te werken aan die solidaire, inventieve en aandachtige tegencultuur in onderwijs en samenleving.

Utrecht, 8 april 2021

Bas van den Berg

Esprit de la Finesse: Werkplaats voor dialogisch leren en spelen met spirituele bronverhalen.

Literatuur

- Hans Alma (200a) *De parabel van de blinden. Psychologie en het verlangen naar zin*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Hans Alma (2005b) *Humanisme en Christendom als bronnen van zin*. In Joachim Duijndam, Marcel Poorthuis en Theo de Wit (red.) *Humanisme en religie. Controverses, bruggen, perspectieven*. Delft: Eburon.
- Hans Alma (2018) *De kunst van samenleven: Een pleidooi voor een pluralistisch humanisme*. Brussel: VUBPRESS.
- Hans Alma (2020) *Het verlangen naar zin. De zoektocht naar resonantie in de wereld*. Utrecht: Ten Have.
- Christa Anbeek (2013) *Aan de heidenen overgeleverd. Hoe theologie de 21^e eeuw kan overleven*. Utrecht: Ten Have.
- Christa Anbeek (2018) *Voor Joseph en zijn broer: Van overleven naar spelen en andere zaken van ultiem belang*. Utrecht: Ten Have.
- Ina ter Avest (Ed.) (2019) *There is a Crack in Everything-Education and Religion in a Secular Age*. Basel: MDPI.
- Ina ter Avest, Cok Bakker, Julia Ipgrave, Silke Leonhard, Peter Schreiner (Eds.) (2020) *Facing the Unknown Future. Religion and Education on the Move*. Münster: Waxmann.
- Ina ter Avest (2021) *Meral, Klassen en 'hoe mens te zijn'*. In *Narhex, tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie*, jrg. 21, nr. 1, p. 85-90. Budel: Damon.
- Cok Bakker & Hartger Wassink (2015) *Leraren en het goede leren. Normatieve professionalisering in het onderwijs*. Utrecht: Hogeschool Utrecht Kenniscentrum Educatie.
- Cok Bakker & Nicolina Montesano Montessori (Eds.) (2016) *Complexity in Education/ Form Horror to Passion*. Rotterdam: Sense Publishers.
- Robert N. Bellah (2011) *Religion in Human Evolution. From the Paleolithic tot the Axial Age*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Joop Berding (2016) *'Ik ben ook een mens.' Opvoeding en onderwijs aan de hand van Korczak, Dewey en Arendt*. Culemborg: Uitgeverij Phronese.
- Joop Berding (2017) *John Dewey over opvoeding, onderwijs en burgerschap. Een keuze uit zijn werk*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Joop Berding (red.) (2017) *Aan het werk met Hannah Arendt. Professionals in onderwijs, zorg en sociaal werk*. Leusden: ISVW.
- Bas van den Berg (2004) *Het hart van het bestaan: een Creatief Spirituele Ontwikkeling op de Basisschool*. Utrecht: Esprit de la Finesse. Werkplaats voor dialogisch leren en spelen met spirituele bronverhalen. Ontworpen ten dienste van Stichting Bijzonderwijs in Amsterdam Zuid-Oost.
- Bas van den Berg (2006) *Zingevende kwaliteit. Professioneel handelen in het onderwijs vanuit een persoonlijk-spirituele levensvisie*. Amersfoort: CPS (Spirit in Education).

Bas van den Berg & Riemke Leussink (2004) *Identiteit in beweging. Op zoek naar een geleefde en leefbare identiteit op christelijke scholen*. Amersfoort: CPS (Spirit in Education).

Bas van den Berg (2006) *Een nieuw profiel van CPS. Een narratieve zoektocht naar meervoudige identiteit en zingevende kwaliteit*. Amersfoort: CPS.

Bas van den Berg, (Alle van Steenis & Jan de Valk) Tamar Kopmels & Ina ter Avest (2007/2013) *Geloof je het zelf?! Levensbeschouwelijk leren in het primair onderwijs*. Utrecht: Marnix Academie.

Bas van den Berg, Barbara de Kort & Stella van der Wal-Maris (2009/2014) *Bekwaam, betrokken, bevlogen. Nieuwe beelden van een beroep in beweging in de 21^e eeuw*. Utrecht: Marnix Academie.

Bas van den Berg (2009). *Kwaliteit van leven en het bewerken van vitale verbindingen op scholen en opleidingen in de 21^e eeuw. Een nieuw paradigma in het denken en spreken over de relatie tussen duurzame ontwikkeling en identiteitsontwikkeling*. Utrecht: Marnix Academie.

Bas van den Berg (2011). *Verhalen uit de onderstroom. Bouwstenen voor verhalend leiding geven*. Amersfoort: CPS.

Bas van den Berg, Cocky Fortuin-van der Spek, Aat van der Harst & Hartger Wassink (2011) *Onze school is een verhaal. Identiteit als kwaliteit*. Amersfoort: CPS.

Bas van den Berg (2014) *Speelruimte voor dialoog en verbeelding. Basisschoolleerlingen maken kennis met religieuze verhalen*. Een narratief ontwikkelingsgericht onderzoek. Gorinchem: Narratio.

Bas van den Berg (2016) *Wijs worden met bronverhalen. Een visie- en praktijkboek voor leraren basisonderwijs*. Amersfoort: Kwintessens.

Bas van den Berg & Kees Meijlink (red.)(2016) *Kijken met de ogen van de ander. Opbrengsten van twaalfjaar lectoraat Dynamische Identiteitsontwikkeling*. Utrecht: Marnix Academie.

Bas van den Berg & André Mulder (red.) (2017) *Leren van betekenis. Dialogisch levensbeschouwelijk onderwijs op negen basisscholen*. Utrecht: Marnix Academie.

Bas van den Berg, Bob koster & Monique Leijgraaf (2018) *Hart voor Leren en Vernieuwen. Tien jaar Master Leren en Innoveren in Utrecht*. Utrecht: Marnix Academie.

Bas van den Berg & Isolde de Groot Red.)(2018) *De wereld ontdekken in de klas. Hoe nieuwkomerkinderen met elkaar en met leerkrachten een gedeelde wereld creëren*. Utrecht: Marnix Academie.

Bas van den Berg & Jos Castelijns (red.) (2019) *Vertel verhalen, tred in dialoog, denk samen na! Integratie van professionele dialoogvormen in onderwijs en nascholing op 4 hogescholen: kansen en belemmeringen*. Utrecht: Marnix Academie.

Bas van den Berg & Leo Mock(red.)(2020) *Zorg voor de aarde, herstel van de wereld. Levensbeschouwelijke reacties op de ecologische crisis*. Amsterdam: PaRDeS / Amphora.

Gert Biesta (2012). *Goed onderwijs en de cultuur van het meten. Ethiek, politiek en democratie*, Amsterdam: Boom Lemma.

Gert Biesta (2018) *Tijd voor pedagogiek. Over de pedagogische paragraaf in onderwijs, opleiding en vorming*. Driebergen: Nivoz.

Gert Biesta (2020) Can the prevailing description of educational reality be considered complete? On the Parks-Eichmann paradox, spooky action at a distance and a missing dimension in the theory of education, in: *Policy Futures of Education* 0(0) 1-15.

Gert Biesta & Maartje Janssens (red.) (2021) *Pedagogiek als betrokken handelingswetenschap. De relatie tussen onderzoeken en handelen in het onderwijs*. Culemborg: Phronese.

Philipp Blom (2020) *Het grote wereldtoneel. Over de kracht van de verbeelding in crisistijd*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Erik Borgman (2009) *Wortelen in vast grond. Een cultuurtheologisch essay*. Zoetermeer: Meinema.

Erik Borgman (2009) *Overlopen naar de barbaren. Het publieke belang van religie en christendom*. Kampen: Klement/Pelckmans.

Erik Borgman (2020) *Alle dingen nieuw. Een theologische visie voor de 21e eeuw*. Utrecht. Kok Boekencentrum.

Nico Bouhuijs en Karel Deurloo: (1974) *De stem in het gebeuren. Messiaans resumé*. Baarn: Ten Have.

Martin Buber (1966/1923). *Ik en Gij*. Utrecht: Bijleveld.

Daniëlle Braun & Jitske Kramer (2015) *De Corporate Tribe. Organisatielessen uit de antropologie*. Deventer: Vakmedianet.

Marin Buber (1923 / 2003) *Ik en Jij*. Utrecht: Bijleveld.

Martin Buber (1947 /2018) *De weg van de mens*. Cothen: Uitgeverij Juwelenschip.

Martin Buber (1954/2007) *Dialogisch leven*. Utrecht: Bijleveld.

Roger Burggraeve (2000) *Eigen-wijze liefde. Fragmenten van bijbels denken*. Acco: Leuven / Leusden.

Roger Burggraeve (2020) *Geen toekomst zonder kleine goedheid. Naar genereus samenleven in verantwoordelijkheid vanuit Emmanuel Levinas*. Antwerpen: Halewijn.

Jos Castelijns & Bas van den Berg (2015). *Een leraar blijf je altijd. Verhalen van leraren over persoonlijk meesterschap*. Utrecht: CEPM.

Paul Celan (2020) *Verzameld Werk*. Amsterdam: Atheneum-Polak & Van Gennep.

Marc Colpaert (2007). *Tot waar de beide zeeën samenkomen. Verbeelding, een sleutel tot intercultureel opvoeden*, Heverlee: Lannoo Campus.

Antonio Damasio (2003/2013) *Het gelijk van Spinoza. Vreugde, verdriet en het voelende brein*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.

Antonio Damasio. (2018) *De vreemde orde der dingen. Het leven, het gevoel en het ontstaan van culturen*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.

Karel Deurloo & Karel Eijkman (1986) *Wat heb je zee, dat je vlucht? Psalmen gelezen, gehoord en verteld*. Baarn: Ten Have.

Karel Deurloo (1988) *De mens als raadsel en geheim. Verhalende antropologie*. Baarn: Ten Have.

Herman de Dijn (2006) *Religie in de 21e eeuw. Kleine handleiding voor voor- en tegenstanders*. Kapellen/Kampen: Pelckmans / Klement.

Herman de Dijn (2014) *Vloerbare waarden. Politiek, zorg en onderwijs in de laatmoderne tijd*. Kalmthout: Pelckmans.

André Droogers (2010) *Zingeving als spel. Over religie, macht en speelse spiritualiteit. Een gids voor vrije zinzzoekers*. Almere: Parthenon.

Kieran Egan (2005) *An imaginative approach to teaching*, San Fransisco: Jossey-Bass.

Kieran Egan, Annabella Cant & Gillian Judson (2014) *Wonderful Education. The Centrality of Wonder in Teaching and Learning Across the Curriculum*. New York and London: Routledge.

Rob van Es (2009) *Veranderdiagnose. De onderstroom van organiseren*. Deventer: Kluwer.

Hans Van Ewijk & Harry Kunneman (2013) *Praktijken van normatieve professionalisering*. Amsterdam: SWP Books.

Paulo Freire (2007) *Bildung und Hoffnung*. Münster: Waxmann Verlag.

Aat van der Harst, Bas van den Berg & Cocky Fortuin-van der Spek (2007) *Verhalen verbinden. Ruimte voor vertellen op school*. Amersfoort: CPS.

Hubert J.M. Hermans (2006) *Dialogo en misverstand. Leven met de toenemende bevolking van onze innerlijke ruimte*. Soest: Nelissen.

Abraham Joshua Heschel (1955/2005) *God zoekt de mens. Een filosofie van het jodendom*. Amsterdam: Abraxas.

Abraham Joshua Heschel (1965 /1992) *Wie is de mens?* Baarn: Ten Have

Hans Joas (2018) *De macht van het heilige. Een alternatief voor de geschiedenis van de onttovering*. Rotterdam: Lemniscaat.

Richard Kearney (2002). *On Stories*. Abingdon: Routledge.

Richard Kearney (2010) *Anatheism: returning tot God after God*. New York: Columbia University Press.

Geert Kelchtermans (2008). Narratief weten, zelfverstaan en kwetsbaarheid, in: Stevens, L.M.(red.) *Leraar, wie ben je?* Antwerpen: Garant.

Geert Kelchtermans (2012). *De leraar als (on)eigentijdse professional. Reflecties over de 'moderne professionalisering' van leerkrachten*. Leuven: Centrum voor onderwijsbeleid, -vernieuwing en lerarenopleiding; KU Leuven.

Stephen Kepnes (1992). *The Text as Thou. Martin Buber's Dialogical Hermeneutics and Narrative Theology*. Bloomington: Indiana University Press.

Jos Kessels (2010) *Het poëtisch argument. Socratische gesprekken over het goede leven*. Amsterdam: Boom.

Jos Kessels (2014) *Scholing van de geest. Wat ik leerde van Socrates*. Amsterdam: Boom.

Fred Korthagen (2008). Authenticiteit en betrokkenheid als basis voor goed onderwijs. In: Stevens, L. (2008). *Leraar wie ben je?* Apeldoorn: Garant.

Barbara de Kort (2019) *Identiteitsontwikkeling van en in een lerarenopleiding. Antwoorden op het Appel van de Ander*. Utrecht: Eburon.

Fred Korthage, Bob Koster e.a. (2002) *Docenten leren reflecteren*. Soest: Nelissen.

Fred Korthage & Bram Lagerwerf (2008) *Leren van binnenuit. Onderwijsontwikkeling in een nieuwe tijd*. Soest: Nelissen.

Bob Koster & Bas van den Berg (2014) 'Increasing professional self-understanding. Selfstudy Research by teachers with the help of biography, core-reflection and dialogue' in: *Studying Teacher Education* Volume 10 Issue 1 April 2014.

Emmanuel Levinas, E. (1969; 8^e herz. druk 2003) *Het menselijk gelaat*, Amsterdam/Utrecht: Ambo.

Emmanuel Levinas (1972/1994) *Humanisme van de andere mens*. Kampen: Kok.

Emmanuel Levinas (1994). *Tussen ons. Essays over het denken aan de ander*. Baarn: Ambo.

- Thijs Lijster (2019) *Kijken, proeven, denken. Essays over kunst, kritiek en filosofie*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Kees Meijlink & Anneke van den Berg (red.) (2008). *Stel je voor. De kunst van het beleven en ontmoeten. Identiteitsontwikkeling in de basisschool*, Utrecht: Marnix Academie / Utrechts Centrum voor de Kunsten.
- Kees Meijlink (2015). *Denken over onderwijs*. Budel: Damon.
- Siebre Miedema (Ed.) (2009) *Religious Education as Encounter. A Tribute tot John Hull*. Münster: Waxmann Verlag.
- Nicolina Montesano Montessori & George Lengkeek (Eds.) (2020) *Opening up spaces for meaningful engagement in educational praxis*. Utrecht: Eburon.
- Antoine Mooij (2015) *In de greep van de taal. Symbolisering en betekenisgeving bij Lacan en Cassirer*. Amsterdam: Sijbbolet.
- Marianne Moyaert (2011) *Leven in Babelse tijden. De noodzaak van interreligieuze dialoog*. Kalmthout: Pelckmans.
- Marianne Moyaert (2014) *In Response to the Religious Other. Ricoeur and the Fragility of Interreligious Encounter*. London: Lexington Books.
- André Mulder & Bas van den Berg (2019) *Learning for Life. An Imaginative Approach to Worldview Education in the Context of Diversity*. Oregon: Wiph & Stock.
- Leendert-Jan Parlevliet, Bas van den berg & Ton Zondervan (2013) *Het kind en de grote verhalen. Levensbeschouwelijk leren in het basisonderwijs*. Amersfoort: Kwintessens
- Martha Nussbaum (1986/2006) *De breekbaarheid van het goede. Geluk en ethiek in de Griekse filosofie en literatuur*. Amsterdam: Ambo.
- Martha Nussbaum, M. (1998) *Wat liefde weet: emoties en moreel oordelen*. Amsterdam: Boom/Parrèsia.
- Bert van Oers, Yvonne Leeman & Monique Volman (redactie) (2009) *Burgerschapsonwikkeling en identiteitsontwikkeling. Een bijdrage aan de pedagogische kwaliteit van het onderwijs*. Assen: Van Gorcum.
- Ietje Pauw, Peter van Lint, Michelle Gemmink, Wenckje Jongstra & Marieke Pillen (2018) *Een leraar als geen ander. Ontwikkeling van professionele identiteit van leraren door verhalen*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- Paul Ricoeur (1983/1984/1985). *Temps et Récit Tome 1-3*. Paris: Éditions du Seuil, L'Ordre Philosophique.
- Paul Ricoeur (1990) *Soit-même comme un autre*, Paris: Éditions du Seuil, Point Essais.
- Paul Ricoeur, P. (1995). *Figuring the Sacred: Religion, Narrative and Imagination*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Renée van Riessen. *Van zichzelf bevrijd. Levinas over transcendentie & nabijheid*: Amsterdam: Sijbbolet Filosofie.
- Elizabeth Rigg & Bas van den Berg (2008) *Identiteit ontwikkel je samen. Zelfonderzoek van leraren en scholen naar hun identiteit*. Utrecht: Marnix Academie.
- Bert Roebben (2007) *Godsdienstpedagogiek van de hoop. Grondlijnen voor religieuze vorming*. Acco: Leuven / Voorburg.
- Bert Roebben (2015) *Inclusieve godsdienstpedagogiek. Grondlijnen voor levensbeschouwelijke vorming*. Leuven: Acco.
- Michiel de Ronde (2019) *Leven in verhalen. Begeleiden met mythen, sprookjes en gedichten rond vragen op de levensweg*. Utrecht: Eburon.
- Hartmut Rosa (2013/2016) *Leven en tijden van versnelling. Een pleidooi voor resonantie*. Amsterdam: Boom.
- Hartmut Rosa & Wolfgang Endres (2016) *Resonanzpädagogik. Wenn es im Klassenzimmer knistert*. Weinheim: Beltz Verlag.
- Bart van Rosmalen (2016) *Muzische professionalisering. Publieke waarden in professioneel handelen*. Utrecht: Uitgeverij IJzer.
- Manon Ruijters (2015) *Je binnenste buiten. Over professionele identiteit in organisaties*. Deventer: Vakmedianet.
- Manon Ruijters (2018) *Queeste naar goed werk. Over krachtige professionals in een lerende organisatie*. Deventer: Vakmedianet.
- Manon Ruijters (2021) *Manifest voor de beroepsidentiteit*. Wageningen: Aeres Hogeschool.
- Jonathan Sacks (2020) *Moraal. Waarom we haar nodig hebben en hoe we haar kunnen vinden*. Utrecht: KokBoekencentrum.
- Katrien Schaubroeck (2020) *Iris Murdoch. Een filosofie van de liefde*. Borgerhout: Letterwerk.
- Lenette Schuijt (2014) *Wat bezielt ons? Van verstarring naar vitaliteit*. Deventer: Vakmedianet.

Julian Stern (2006). *Teaching religious education. Researchers in the classroom*. London: Continuum.

Julian Stern (2009). *The spirit of the school*. London: Continuum.

Robert J. Sternberg (2003) *Wisdom, Intelligence and Creativity Synthesized*. New York: Cambridge University Press.

Charles Taylor (1989) *Sources of the Self. The Making of Modern Identity*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Charles Taylor (1997) *The Secular Age*. Cambridge (Mass): Harvard University Press.

Charles Taylor (2004) *Modern Social Imaginaries*. Durham and London: Duke University Press.

Hartger Wassink, Bas van den Berg, Cocky Fortuin-van der Spek, Aat van der Harst (2008) *Dialogica. Brede identiteitsontwikkeling als bron van verbondenheid, diversiteit en kwaliteit*. Amersfoort: CPS.

Wibe Veenbaas, Bas van den Berg & Rob Treep (red.) (2007) *Ithaka. Inspiratiebronnen voor ethiek*. Utrecht: Phoenix Opleidingen.

Gerard Visser (2009) *Niets Cadeau. Een filosofisch essay over de ziel*. Thijmessay Nijmegen: Valkhofpers.

Gerard Visser (2011). *Water dat zich laat oversteken. Verkenningen in het stroomgebied van beleving en gelatenheid*. Amsterdam: Sijbolet.

Kara Vloet (2015) *Professionele identiteitsontwikkeling van leraren als dialogisch proces*. Antwerpen: Garant.

Theo Witvliet (2003). *Het geheim van het lege midden. Over de identiteit van her westers christendom*. Zoetermeer: Meinema.

Micha de Winter (2017) *Pedagogiek over hoop, het onmiskenbare belang van optimisme in opvoeding en onderwijs*. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Hester IJsseling (2020) *Bezielend en bezielend onderwijs. Pedagogiek van onderbreking en verbinding*. Rotterdam: Thomas More Hogeschool.

Edwin van der Zande (2018). *Life Orientation for Professionals. A Narrative Inquiry into Morality and Dialogical Competency in Professionalisation*. Almere: Parthenon Publishing House.

Edwin van der Zande & Cok Bakker (Red.) (2020) *Leraar, waar sta je voor?* Utrecht: Onderzoeksgroep LeVo/NP-Hogeschool Utrecht.